

במוקד הסערה שלא התחוללה

מרדכי בראון

מיכאל י' כהן, תוכניות המגירה למלחמת עולם שלישית: זירת המזרח התיכון, 1945–1954, מערכות, תל-אביב 1998, 388 עמודים

בראשית שנות החמישים היו רבים בישראל שחשבו על מלחמה בין-מעצמתית שתתחולל במזרח התיכון, וחלילה גם על אדמת ישראל, כאפשרות ראלית ביותר. היו שציפו בתקווה לראות טנקים סובייטיים שועטים ברחובות תל-אביב במצעד ניצחון, והיו שחרדו שמא יזנח המערב את הגנת המזרח התיכון ויפקיר את מדינת ישראל לשבט זעמו של המשטר האנטי-ציוני המרושע במוסקבה. כידוע, מחלוקת זו עמדה במרכז מאבקים פוליטיים וגרמה לקרעים לא-מעטים בחברה הישראלית.

הסכנה של מלחמת עולם שלישית ריחפה באוויר כבר סמוך לסופה של מלחמת העולם השנייה. סכנה זו חדרה לתודעה בארצות המערב ביתר שאת מאז נאווה המפורסם של וינסטון צ'רצ'יל בקנזס בשנת 1946, שבו חידש את המושג 'מסך הברזל', המפריד בין שני הגושים הגדולים: העולם הקומוניסטי והעולם הקפיטליסטי-דמוקרטי. איומים סובייטיים על ריבונותן של איראן, תורכיה ויוון ב-1947 הולידו את דוקטרינת טרומן וחידדו את המודעות לסכנת המלחמה. המלחמה אמנם נשארה 'קרה', אך נראתה כאפשרות ראלית מאוד.

בסוף שנות הארבעים, משנודע על הניסוי הגרעיני שביצעה ברית-המועצות ובכך ביטלה את היתרון האסטרטגי המכריע שהחזיקה בו ארצות-הברית כארבע שנים, כבר היו המטות הכלליים בלונדון ובוושינגטון (ובמידה פחותה גם בפריס) עסוקים בתכנונים קדחתניים ובמאמצים לתאם ביניהם את תוכניותיהם למקרה שתפרוץ מלחמת עולם נוספת. החשש מפני היכולת הסובייטית לשטוף את כל אירופה, כבר בשלביה הראשונים של המלחמה, בשפע הגייסות שהיו זמינים לברית-המועצות גם בתקופת שלום, וכיבוש השלטון בביגינג בידי הכוחות הקומוניסטיים של מאו טסה טונג, הפכו שתי גזרות אלו לשדות המערכה העיקריים שבהם ייערך, כך העריכו במערב, המאמץ המרכזי לבלום את הקומוניסטים. המתכננים בפנטגון העריכו שבמשך תקופה ארוכה למדי ייאלצו הכוחות האמריקניים לשאת את עיקר נטל ההגנה על אירופה ועל המזרח הרחוק ולא יהיה לאל ידם להקצות כוחות גם לגזרות אחרות. הגנת המזרח התיכון, שם עלולים הסובייטים לפתח מאמץ משני, נשארה

אפוא באחריותם של הבריטים, אשר באותם ימים היתה להם נוכחות צבאית ממשית באזור. בסיסהם לאורך תעלת סואץ, בקירנאיקה, בקפריסין, במלטה, בקניה, בירדן ובעיראק היו המשענת הזמינה להגנת האזור בשלבים הראשונים של המלחמה.

עם זאת, לגנרלים הבריטים היה ברור שכוחותיהם הזמינים לא יספיקו כדי לבלום התקפה סובייטית שתצא מהקווקז דרומה. הם שאפו להציב מיד עם תחילת הקרבות כוח בלימה מרבי במעברי הרי הזגרוס והטאורוס, בצפון-מערב איראן ובצפון-מזרח תורכיה, אך הניחו שהסובייטים עלולים לפרוץ את הקו הראשון. דובר על קו שני, שנמתח מביירות דרך הרי לבנון ומול הלבנון לעבר המדבר הסורי. במקרה הרע ביותר, הם ביקשו לייצב קו הגנה קשיח יותר אי-שם בלב מדינת ישראל, בקו רמאללה-ירקון, שהיה מן הסתם מוכר לגנרלים הבריטים מימי מלחמת העולם הראשונה, משום ששם עצרו הכוחות העות'מאניים בחורף 1918 את גייסותיו של גנרל אלנבי במשך חודשים מספר.

עד שנת 1954 נחשבה החזקת הבסיסים לאורך תעלת סואץ חיונית ביותר להבטחת גמישות הפעלת הצי, להבטחת אספקת הנפט לאירופה וכבסיס למפציצים אמריקניים כבדים שנועדו להפציץ את מאגרי הנפט בדרום ברית-המועצות ואף מטרות בלב המדינה הסובייטית. לצורך זה הרחיבו את שדה התעופה באבו-סוויר, והויתור עליו ועל בסיסים אחרים לאורך תעלת סואץ נחשב לפגיעה קריטית בסיכויי המערב להגן על המזרח התיכון ולנצח במלחמה. להערכתם של הבריטים ושל האמריקנים, במזרח התיכון נמצאו שני צבאות בלבד שלהם יכולת לתרום תרומה ממשית למאמץ המלחמה: הצבא התורכי, שנלקח בחשבון ככל התכנונים, וצה"ל. אלא שלנוכה הסכסוך המתמשך והמתעצם בין ישראל למדינות ערב היה ברור שצה"ל לא יוכל לפעול אלא משתגיע המלחמה לגבולותיה של המדינה, ושילובו בברית אחת עם מדינות ערב עלולה לעורר בעיות קשות. לעומת זאת, היה ברור למתכננים שכדי להסיע במהירות גייסות אל מעברי ההרים בצפון יהיה צורך להשתמש בשטחה של ישראל ובקווי התעבורה שלה (כבישים, נמלים ונמלי תעופה) ואולי גם בכושר התמיכה הלוגיסטית שלה.

משום הנחות יסוד אלו, שרווחו במשך רוב השנים שמחקרו המקיף של פרופ' מיכאל כהן עוסק בהן, הפכה ישראל ל'בעיה' עבור המתכננים הבריטים והאמריקנים; מה-גם שישאל דבקה בשנים הראשונות לקיומה במדינות של 'אי-הזדהות'. למרות הקור שהחל נושבו ממוסקבה כבר בשנת 1949, ולמרות הגילויים האנטישמיים והאנטי-ציוניים שנתרבו בימיו האחרונים של סטלין, לא רצו מנהיגי ישראל לעורר שלא לצורך את חמתה של מוסקבה והעדיפו בהתחלה להימנע מהכרעה מפורשת ומוצהרת לטובת אחד הצדדים במלחמה הקרה המתעצמת. גם לאחר שצידדה ישראל בהחלטה שיזמו האמריקנים במועצת הביטחון בעקבות פלישת כוחות צפון קוריאה לדרומה, כאשר כבר הבינו הסובייטים היטב שבעת משבר תתייצב ישראל לצד המערב, העדיפו בן-גוריון ושרת לעמעם ככל שניתן את כוונותיהם. החשש לגורלם של יהודי ברית-המועצות, התקווה לעלייה בהיקף ניכר מגרורותיה של ברית-המועצות (בעיקר מפולין ומרומניה) והרצון למנוע קרע מוחלט עם מפ"ם ואוהדיה, שהתנגדו בתוקף להצטרפות ישראל בדרך כלשהי למחנה המערב – כל אלה ציוו זהירות מרבית.

החל באביב 1952 התאמצו הבריטים והאמריקנים לארגן את ארצות המזרח התיכון במסגרת של ארגון הגנה אזורי. הם קיוו לשלב בארגון זה כמה ממדינות ערב ובעיקר את מצרים, ובכך לשמור על הבסיסים שבתעלה ובמקומות אחרים בשירות המערב.¹ ישראל חששה מן היתרונות הצבאיים שעשויים לצמוח למדינות ערב מכך, אך לא הזילו בה דמעה כאשר הבריטים לא הזמינו אותה להצטרף. השגריר הבריטי סר נוקס הלם (Sir Knox Helm) אמר למשה שרת ש'ממשלת הוד מלכותו מודעת היטב לקשיים הכרוכים בצירופן של מדינות ערביות וישראל בתוך אותו ארגון הגנה', ולכן אין ישראל מוזמנת בשלב זה.² הישראלים מחו נגד צירופן של מדינות ערב, אולם העדיפו התקשרות בילטרלית עם בריטניה על פני ארגון הגנה כולל.

פרשות אלו מנקודת המבט של ישראל כבר נחקרו בידי חוקרים אחרים, אולם אין להבין את ההתלבטויות של המערכת הישראלית ואת ההכרעות שנקטה ביחסיה עם מעצמות המערב בכלל ועם בריטניה בפרט בלי להבין את האסטרטגיה של מצביאי מעצמות המערב בסוגיית ההגנה על המזרח התיכון.³ ספרו של מיכאל כהן ממלא צורך חיוני זה לעילא ולעילא. אף-על-פי שהוא סוקר את האירועים בעיקר מנקודת מבטן של מדינות המערב, הוא מקנה לקורא תובנות חיוניות גם על מדיניות ישראל כלפי פנים וכלפי חוץ כאחד. גם התוכניות האסטרטגיות של בריטניה ושל ארצות-הברית בקשר להגנת המזרח התיכון זכו למחקרים לא מעטים,⁴ אולם נראה שעבודתו של מיכאל כהן היא המקיפה והממצה ביותר. שליטתו המרשימה במאגרי המסמכים החשובים ביותר באנגליה, בארצות-הברית ובישראל כבר הופגנה בידי חוקר פורה וקפדן זה בעבר.⁵ ואילו בנושא החדש הוסיף המחבר ונבר גם בארכיונים של משרד ההגנה הבריטי, במסמכי הפנטגון, במסמכים של המועצה לביטחון לאומי בווישינגטון, ועוד כהנה וכהנה. גם לארכיון צה"ל, שפתיחתו לחוקרים התעכבה מטעמים שונים, היתה

1. הרעיון נשא שמות שונים, כגון Middle East Command, ובשינוי מבנה Middle East Defence Organization, ולפעמים התייחסו רק למפקדה בשם Supreme Allied Command Middle East. ראו: ימימה רוזנטל (עורכת), תעודות למדיניות החוץ של ישראל, כרך שישי, ירושלים תשנ"א, תעודה מס' 426, עמ' 694-696.
2. המחקר המקיף בעניין מדיניות החוץ הישראלית הוא: Uri Bialer, *Between East and West: Israel's Foreign Policy Orientation 1948-1956*, Cambridge 1990. ספרו של אילן אסיה, מוקד הסכסוך: המאבק על הנגב 1947-1956 (ירושלים תשנ"ד) מאיר בהרחבה את חשיבותו של הנגב בתכנונים הבריטיים. לאחרונה התפרסם ספרו של מעון גולן, גבול חם, מלחמה קרה: התגבשות מדיניות הביטחון של ישראל 1949-1953, תל-אביב 2000, הנוגע במקומות רבים לענייננו.
3. בין הטובים ראוי לציין את הספר: David R. Devereux, *The Formulation of British Defense Policy Towards the Middle East, 1948-1956*, Cambridge 1990. ואת המחקר: Peter L. Hahn, *The United States, Great Britain and Egypt, 1945-1956: Strategy and Diplomacy in the Early Cold War*, Chapel Hill, NC & London 1990.
4. נוסף למאמרים רבים מן הראוי לציין בהקשר זה את שני ספריו באנגלית של כהן הנוגעים לעניין: Michael J. Cohen, *Palestine and the Great Powers, 1945-1948*, Princeton, NJ 1982; idem, *Truman and Israel*, Berkeley, CA 1990.

למחבר גישה. אבל ניתוח הדרך שבה ראו גורמי הביטחון של ישראל את הבעיות שהיו כרוכות בשילובה במאמצי ההגנה של המערב עדיין ממתין לחוקר שיתמסר במיוחד לנושא זה.⁶

ספרו של כהן עוסק ב'תוכניות מגירה', דהיינו בתכנון מהלכים צבאיים שמעולם לא יצאו אל הפועל, במצבים שלא התגשמו ובאירועים שלא אירעו. עמיצור אילן רואה בפרק זה של עבודתו של כהן 'חולשה היסטוריוגרפית בסיסית [משום ש] הוא מתייחס אל "תכנית המגירה", כלומר ל"אילו קרה" כאל היסטוריה. זו שגיאה [...] שהרי היסטוריוגרפיה נועדה לתאר מה קרה ואיך, ואילו "תוכניות מגירה" הן רק תרחישים משוערים שלא התממשו'.⁷ ביקורת זו אינה נראית לי כלל ועיקר, בראש ובראשונה משום שגם תוכניות מגירה הן דברים שקרו בפועל: מישוה ישב במקום פלוני ובזמן פלמוני, תכנן תוכניות והניחן במגירה. לא רק מלחמות הן אירועים, גם תפיסותיהם של אנשים, רעיונותיהם, חרדותיהם ותוכניותיהם הם אירועים היסטוריים שיש לתעד ולפרש, ולפעמים, כמו במקרה שלפנינו, יש בידם להסביר הרבה דברים שאירעו בפועל ולא פחות מכן להסביר מדוע לא אירעו דברים אחרים. אכן, לא כל תוכנית סרק של מדינאי אלמוני או מצביא פלמוני חייבת לעניין את ההיסטוריון, אולם ספרו של כהן עוסק בתוכניות שעסקו בהן מאות מדינאים ומצביאים, שנדונו בעשרות פגישות ודיונים וזכו בתגובות משמעותיות ביותר בארצות שהן נסובו עליהן. לכן אין לראות בהן סתם 'תרחישים שלא התממשו' אלא השתקפות רחבה של הלכי רוח, שיקולים ואפילו תשתיות תרבותיות שכיוונו את העושים במלאכה וייתכן שאף תרמו במידה לא מבוטלת לכשלונותיהם.

מבחינה מסוימת עשוי להיות להיסטוריון עניין מיוחד בתוכניות שלא התממשו, משום שדווקא הן מציגות בצורה טהורה יותר את התשתית הרעיונית ואת הכוונות שהיו מוצבים ביסוד התנהגותם של מדינאים ומצביאים. כאשר תוכניות מתבצעות, אם ביוזמת הצד המתכנן ואם ביוזמת הצד שמנגד, מתערבים באירועים המתרחשים בפועל גורמים שונים ומשונים, והתכנונים המוקדמים על-פירוב מסתבכים והופכים לגורמים משניים. על-פירוב אין התנהגותם של בעלי 'תוכניות המגירה' עולים בקנה אחד עם תוכניותיהם ולו רק משום שיש מנגד מישוה המבקש לשים אותן לאל. אף-על-פי-כן, הבנת התוכניות האלה חשובה להבנת מה שהתרחש בפועל.

'תוכניות המגירה' של הבריטים בשנות החמישים לא התממשו בראש ובראשונה בגלל העובדה הפשוטה שמלחמת עולם שלישית לא פרצה. אולם המתכננים גם כשלו להגשים אפילו את ההכנות הנאותות לקראת מימוש תוכניותיהם. הסיפור שמספר לנו מיכאל כהן חושף מידה רבה של עיוורון, התנשאות וחוסר ראליוז, שהמנהיגים והמצביאים הבריטים

6. כמו רוב המחקרים שראו אור בישראל בשנים האחרונות גם ספרו של שאול זיתוני, התרעה ושלו, תל-אביב 2000, שראה אור לא מכבר, מתמקד בבעיות הסכסוך הישראלי-ערבי ולא בשאלות המלחמה הגלובאלית.

7. עמיצור אילן, 'אילו קרה', ביקורת על ספרו של מיכאל כהן, קתדרה, 98 (טבת תשס"א), עמ' 153-156.

במוקד הסערה שלא התחוללה

היו נגועים בהם בכל הנוגע לענייני המזרח התיכון. לכן הם לא הצליחו לרתום לתוכניותיהם את תושבי האזור, ששיתוף-הפעולה שלהם היה חיוני להצלחת המדיניות המבוקשת. המחבר מעיר בסיכום ספרו: 'נראה, כי הבריטים לא תפסו מעולם כי למדינות המזרח-התיכון יש סדרי עדיפויות, העשויים להיות, ובצדק, שונים מאלה של בעלות-הברית'.⁸

לעומת זאת, איני שותף לשבח שעמיצור אילן חולק לכהן על שהביא את מחקרו רק עד שנת 1954 ולא כלל בעבודתו את פרשת החדירה הסובייטית לזירה ואת השלכותיה על האסטרטגיה של ארצות המערב. בקיץ 1954 החליטה בריטניה, בלחץ אמריקני כבד, לפנות את בסיסה בתעלת סואץ, והתוכניות להקים ארגון הגנה שיהיה מבוסס על שיתופה של מצרים שבקו חיים לכל חי. עתה יזמו בריטניה וארצות-הברית את 'ברית בגדאד' שנשענה על המשטר המלוכני הפרו-מערבי בעיראק ועל המדינות האחרות שנקראו אז 'הנדבך הצפוני'. לעניות דעתי, זהו דווקא ליקוי בחיבור, שהרי תוכניות המערב להגנת המזרח התיכון, וכמו כן 'הבעיה הישראלית' שהיתה כרוכה בכך והוסיפה להטריד הן את מתכנני המערב הן את הנהגת מערכת הביטחון בישראל, נמשכו גם אחרי הקמת 'ברית בגדד' ואפילו אחרי מלחמת סיני. ההחלטה להקים את ברית בגדאד דחפה את ג'מאל עבד אל-נאצר לזרועות הניטרליזם החיובי, פתחה לרווחה את שערי המזרח התיכון לפני ברית-המועצות ושינתה את פני המזרח התיכון באורח רדיקלי. אולם היא הנותנת: פרשה זו היא המשך טבעי לכל מה שהעלה מיכאל כהן במחקרו המבריק. לדעתי היה כדאי להביא את הנרטיב עד לחודש יולי 1958, כאשר הפיכת הקצינים בבגדאד שמה קץ לתוכניות המערב, שהיו מושתתות בדרך זו או אחרת על שיתופן של מדינות האזור ועל החזקתם של בסיסים בריטיים קדמיים במרחב עצמו. מאמציהם המוצלחים של הבריטים לשמור על שלטונו של המלך חוסין בירדן על-ידי הטסה של חטיבת צנחנים דרך שמי ישראל לא היו אלא פרפורי הגסיסה האחרונים של הנוכחות הבריטית באזור. 'הרגע של בריטניה במזרח התיכון', כפי שאליזבת מונרו מכנה את שבעים שנותיה של נוכחות זו, בא לקצו.⁹ בין כך ובין כך, השתנתה גם האסטרטגיה הבין-לאומית באותן שנים עצמן. התפתחות האפשרויות לנהל מלחמת טילים גרעינית הפחיתה במידה רבה את חשיבותן של תוכניות שטח אופרטיביות מן הנוסח הישן.

8. מיכאל כהן, תוכניות-המגירה למלחמת-עולם שלישית, עמ' 320.

9. Elizabeth Monroe, *Britain's Moment in the Middle East, 1914-1971*, London 1981